

De Top 40 van de Gouden Eeuw

Overal klonken liederen

In de Gouden Eeuw werd veel gespeeld, maar nog meer gezongen. Zingen maakte een belangrijk deel uit van het dagelijks leven, naast de instrumentale muziek, uitgevoerd door beiaardiers, speellieden en straatmuzikanten in kerken, processies, theaters en kroegen. Het contrafact was een populair genre.

Drankpartij in een kroeg, Adriaen Brouwer (manier van), ca. 1700. Collectie Rijksmuseum.

De menselijke zang had in de Gouden Eeuw de overhand: de stem is het instrument dat iedereen bij zich draagt. Er waren niet alleen geschoolde zangers actief in kerken en theaters of rondom de hoven in Den Haag en Brussel, maar vooral ook heel veel 'gewone' mensen zongen in hun huis, op straat of op het werk. Zelf zingen maakte het leeuwendeel uit van de totale muzikale activiteit. Dit kon dienen als vermaak of als arbeidsvitaminen, of het stond in dienst van een hoger doel, zoals een geloofsrichting of politieke overtuiging. Keuze was er genoeg. Er bestond een voor iedereen toegankelijk genre, namelijk het contrafact: het lied geschreven op een bestaande melodie die iedereen kende. Dit was een bijzonder populair genre in deze tijd, getuige de vele liedboekjes die zijn uitgegeven. Daar is maar een fractie van bewaard gebleven, en toch zijn dat er al veel. Wie zijn stad of regio wilde laten meetellen, gaf een lokaal liedboekje uit, van de *Haerlemsche Duyn-Vreucht* en *Het Soes-dijcker Nachtegaeltje* tot de *Friesche Lusthof*. De liederen in deze bundeltjes, met hun bekende melodieën, konden door iedereen worden gezongen.

De talloze liedboekjes die in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw verschenen, waren vaak goedkope uitgaven voor een groot publiek, klein van formaat, zodat je ze in je tas of in je zak kon dragen. Op een gegeven moment kwamen er ook luxere, geïllustreerde uitgaven op de markt, die met name bij jongeren in trek waren om elkaar cadeau te geven. Over het algemeen werden in liedboekjes de melodieën niet afgedrukt. Dat was niet nodig, want men kende ze al; bovendien was het drukken van noten duur. Dat we de melodieën toch kennen, is te danken aan de enkele uitgaven

die wél voorzien waren van noten. Opvallend genoeg zijn dat vaak boekjes met stichtelijke liederen, waarvan de teksten zijn gedicht op populaire wijsjes. Via deze religieuze liedboekjes zijn we nu in staat de liederen weer te zingen op de melodie die was bedoeld.

Overall liederen

Nederlanders zongen dat het een lieve lust was. Zangwijzen werden met de paplepel ingegoten. Voor iedere gelegenheid waren er wel liederen. Op school, aan tafel, op straat, in de kroeg, samen met een vrijer of vrijster, in het huisgezin, in vrolijke of juist in godvruchtige gezelschappen, op boerenfeesten en in de kerk, tijdens bruiloften, op reis, in het veld, aan boord van zeeschepen, tijdens het werk en zeker ook op het toneel. En er was altijd wel begeleiding door een passend muziekinstrument. Vele prenten en schilderijen uit die tijd getuigen hiervan.

‘Wie zijn stad of regio wilde laten meetellen, gaf een lokaal liedboekje uit; de liederen konden door iedereen worden gezongen?’

De teksten van deze populaire liederen varieerden van psalmen tot liefdesliedjes tot politieke statements. Ze gaven uitdrukking aan wat de mensen in de vroegmoderne tijd bezighield. Dat waren bijvoorbeeld de hoogte- en dieptepunten van de Tachtigjarige Oorlog. Zo is er het lied *Van de schoone Victorie van Leyden*, dat de listen en lagen beschrijft van de Spaanse legeraanvoerder Don Luis de Requesens. Deze opvolger van de ►

Margot Kalse is zangeres en neerlandica. Ze combineert in de 'Top 40 van de Gouden Eeuw' haar theoretische en praktische kennis van de vroege Nederlandse muziek en literatuur. **Olga van Marion** is universitair docent Literatuur en cultuur van de Gouden Eeuw en de Verlichting aan de Universiteit Leiden.

Samen zingen uit een liedboekje. Pentekening uit: Jan Jansz. van Aste, *Vlucht niet, maar zing een Liedt*. Haarlem, 1617-1650. Collectie Koninklijke Bibliotheek.

1 Een nieu Guese Liede Boecxken, Waerinne begrepen is den gantschen Handel der Nederlantscher gheschiedenissen. Z.pl.: z.n., 1576, fol. 90r. In te zien via tinyurl.com/KNGLB, pdf p. 183.

2 Idem, fol. 90v.

3 Een devoot ende Profitelyck Boecxken. Antwerpen: Simon Cock, 1539, fol. 84r. In te zien via tinyurl.com/KDEPEB, pdf p. 94.

hertog van Alva had in Zeeland en Holland dood en verderf gezaaid. In navolging van het dappere Leiden, dat in 1574 is belegerd en ontzet, moet nu ook de stad Amsterdam kiezen voor de kant van de prins van Oranje.

**Doet op tghesicht, wreede Tyran,
siet hoe de Heere helpen can
daer gheen hulp is voor ooghen:
O Amsterdam blijft niet langher blint,
Verderft doch niet uws kinders kint,
Hebt met hem mededooghen:
Keert u in tijts, eer ghy vergaet,
den Heer niet langher teghenstaet,
Aenmerckt zijn cracht en gaven:
Heel Nederlant siet dees oock aen,
Wilt handen aen den ploech nu slaen
En blijft niet langher slaven.¹*

**Kijk omhoog*

De strijdvaardigheid van dit lied krijgt extra gewicht doordat het is geschreven op de mooie melodie van psalm 68 – met zijn zachte, open karakter nog steeds een tophit in protestants Nederland. In het laatste couplet (de zogeheten ‘princestrofe’) wordt veel waardering en lof uitgedrukt voor de prins van Oranje, ‘die ons hulp is geweest’ én voor God, ‘de hoogste Maiesteyt’:

Twee zingende jongens, prent van Cornelis Bloemaert (II), naar Abraham Bloemaert, 1625-1628. Collectie Rijksmuseum.

*Hy stercke ons tslants Staten
Met een volstandich vast ghemoet,
Teghen den Vyant seer verwoet
Die hem en zijn Woort haten.²*

We zien dus dat het karakter van de psalm als het ware terugkomt in de tekst. Dat is wat er in contrafacten kan gebeuren: invloed van een geestelijk lied op een wereldlijke tekst, of andersom, invloed van een wereldlijk lied op een stichtelijke tekst. Een goed voorbeeld van dit laatste is *Den lusteliken mey Cristus playsant*. In het oorspronkelijke lied, *Den lustelijcken Mey is nu inden tijd*, is er

‘Dat is wat er in contrafacten kan gebeuren: invloed van een geestelijk lied op een wereldlijke tekst, of andersom’

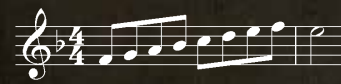
een meiboom vanuit het bos midden in het dorp geplant, waar jongeren omheen dansen om de liefde te vieren. In het geestelijke contrafact staat de meiboom symbool voor Christus. Hij is zelf de meiboom. Zijn ‘godelijk woert’ (woord) is ‘een ghebloeyet rijs’, de bloeiende meitak die in het oorspronkelijke lied door aanbidders als een teken van liefde aan de vensters van aanbeden meisjes bevestigd wordt. In de afsluitende princestrofe worden de uitgespreide takken van de meiboom geassocieerd met de geopende armen van Christus aan het kruis:

*O Prinche Ihesu,
meyboom ghebenedijt,
Soe lustelijck *ontploken,
Ontfangt ons in u armkens wijt
Aent cruce voer ons *ontloken.
Ghi sijt onsen troost ende alle ons vruecht,
Alleenliken bi uwer duecht
So worden wij deelachtich
In uus vaders rijc warachtich.³*

**ontploken: uitgespreid (van takken)*

**ontloken: geopend (van armen)*

Ook het Nederlandse volkslied is een contrafact. Het is geschreven op een vlot lopende, oorspronkelijk Franse melodie, waar meer pit in zit dan hoe we het tegenwoordig zingen. Dit Franse liedje met de titel *O la folle entreprise / du Prince de Condé* was het spotlied dat een katholieke soldaat schreef over het mislukte beleg van de Franse stad Chartres door de prins van Condé en zijn Hugenoten (1568). Het is grappig dat juist de melodie van een lied gericht tegen de protestanten is gebruikt om er een tekst op te dichten waarin de ik-persoon de legeraanvoerder van de Opstand is, de prins van Oranje. Zijn naam ‘Willem van

Musicerend gezelschap,
Jan Verkolje (I), 1673.
Collectie Rijksmuseum.

Nassou' is als acrostichon in de eerste letters van de strofen verwerkt. Zo begint het tiende couplet met de 'N' van Nassou:

**Niet doet my meer erbarmen
In mynen wederspoet
Dan datmen siet verarmen
Des Conincx Landen goet.
Dat u de Spaengiaerts crencken
O Edel Nederlant soet,
Als ick daer aen ghedencke
Mijn Edel hert dat Bloet.⁴*

* Niet: niets

Het *Wilhelmus* raakte vanaf omstreeks 1572 algemeen bekend bij de opstandelingen. Ook de melodie zelf won aan zeggingskracht. Het werd de herkenningsmelodie van de Opstand. De politieke lading was voor iedereen duidelijk: de klanken van het *Wilhelmus* op de stadsmuur van Haarlem hebben een soldaat zelfs zijn been gekost, omdat de Spanjaarden die de stad in 1573 belegerden, het

lied herkenden en meteen begonnen te schieten. Het *Wilhelmus* werd aan kinderen geleerd en gezongen door passagiers in trekschuiten en door geuzen op hun schepen. Het werd ook gespeeld bij overwinningen. Zo bliezen de stadsspeelieden van Brussel het op schalmeien en cornetten bij de triomfantelijke intocht van Willem van Oranje in 1577 en klonk het als eerste op de beiaard na de bevrijding van Groningen in 1594: 'Den 24 omtrent den middach, omtrent 3 uiren hebben wi wederomme het kloekenspil gehoret, ende dat eerste dat hie spoelde was Wilhelmus van Nassau.'⁵ Toen een jager de melodie in 1624 op zijn trompet blies in het veld bij Harsselo, vluchtten de Spanjaarden die daar aan een feestmaal zaten in paniek weg, met achterlating van eten en buit, omdat ze dachten dat de troepen van Oranje in aantocht waren.⁶ Het is ook niet verwonderlijk dat dit lied, dat zo nadrukkelijk de lof zingt van de prins, gedurende de gehele Nederlandse Opstand en daarna met de Oranjes verbonden is gebleven. ►

⁴ Een nieu Guese Liede Boecxken, Waerinne begrepen is den gantschen Handel der Nederlant-scher gheschiedenissen. Z.pl.: z.n., 1576, fol. 34r. In te zien via tinyurl.com/KGLBW, pdf p. 71.

⁵ W.B.S. Boeles, 'Dag-verhaal van Groningen in 1594', in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheid-kunde, inzonderheid van de provincie Groningen 1* (1864), p. 127.

⁶ Voor vermeldingen van het *Wilhelmus* in historische documenten, zie M. de Bruin, 'Het *Wilhelmus* tijdens de Republiek', in: L.P. Grijp (red.), *Nationale hymnen. Het *Wilhelmus* en zijn burenen*. Nijmegen/Amsterdam, 1998, pp. 19-24.

Eerste couplet van
Top 40 nr. 12b.

De Top 40

Welke melodieën werden in de vroegmoderne tijd het meest gebruikt om er nieuwe teksten, contrafacten, op te schrijven? Dat is de vraag die centraal staat in het project ‘Top 40 van de Gouden Eeuw’. Met een team van wetenschappers hebben wij de veertig meest gebruikte melodieën uit de periode 1535-1750 geselecteerd via de Nederlandse Liederenbank.⁷ Vervolgens hebben we honderden liedboeken doorgenomen op zoek naar geschikte teksten van bekende en onbekende dichters. Zo vonden we twee van de voorbeelden hierboven, *Van de schoone Victorie van Leyden* en het *Wilhelmus*, in een uniek exemplaar van *Een nieu*

⁷ In de Nederlandse Liederenbank zijn ruim 175.000 Nederlandse liederen ontsloten, van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw: www.liederenbank.nl.

Verder lezen

R. Rasch, *Muziek in de Republiek. Muziek en Maatschappij in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1572-1795*. Utrecht: KVNIM, 2018.

L.P. Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw. Het mechanisme van de contrafactuur*. Amsterdam: Meertens-Instituut, 1991.

L. van Gemert (hoofdred.), *Wilhelmus en de anderen, Nederlandse liedjes 1500-1700*. Amsterdam: AUP, 2000.

De Top 40 van de Gouden Eeuw

Op www.top40vandegoudeneeuw.nl staan alle nummers van de Top 40, met melodie, tekst, toelichting en woordverklaringen, plus een midifile waarmee de melodie aangeleerd kan worden. Begin maart 2022 verschijnt de uitgave van het liedboek in twee delen, met melodieën, teksten en bronnen in deel een, en toelichtingen en woordverklaringen in deel twee, zodat de delen naast elkaar te gebruiken zijn. Ook verschijnt dan de dubbel-cd met professionele opnames van de liederen, begeleid door luit, harp en viola da gamba. Voorintekening voor het tweedelige liedboek en de cd kan via de website.

Guese Liede Boecxken (1576), het oudste tot nu toe gevonden geuzenliedboek met de oudst bekende tekst van het *Wilhelmus*.

Hoe verbind je melodie en tekst? In de liedboekjes zijn de teksten niet voorzien van noten, maar wel van een wijsaanduiding, bijvoorbeeld ‘Stemme’ of ‘Op die wijze’ of ‘Op de stem’, gevolgd door een titel of een eerste regel, of allebei, zoals ‘Minnesugje. Stemme: Ik drink de nieuwe most’. Met zo’n wijsaanduiding kun je gaan zoeken in de Nederlandse Liederenbank, waar alle melodieën onder een standaardnaam zijn ondergebracht.

Voor de Top 40 hebben we de veertig populairste melodieën voorzien van mooie, ontroerende en verrassende liedteksten uit de Gouden Eeuw. Soms hebben we bij een melodie twee of drie teksten gekozen, om te laten zien hoe de contrafactuur werkt. Zo hebben we bij melodie nummer 12 *De lustelijke mei is nu in de tijd*, niet alleen het vrolijke mei-liedje, maar ook het geestelijke contrafact *Den lusteliken mey Cristus playsant* opgenomen. De melodie van psalm 103 is voorzien van de psalmttekst én een liedje van een treurende minnaar. Op de dansmelodie *Sarabande Pinel* hebben we zowel een kerstliedje als een liefdesliedje voor ‘Swaentjen’ gezet. Op deze manier biedt de Top 40 veel meer dan de mogelijkheid om de ruim vijftig gekozen liederen ten gehore te brengen. Elke melodie was destijds het uitgangspunt voor talloze nieuwe liedteksten, dus wie alle melodieën van de Top 40 in zijn hoofd heeft, kan duizenden liedteksten zingen.

Populaire liederen vormen een substantieel deel van de Nederlandse muziekgeschiedenis. Ze drukken uit wat de mensen van toen bezighield, wat hen ontroerde en waar zij in geloofden. Door de liederen uit de Gouden Eeuw te lezen, ernaar te luisteren of ze zelf te zingen, kunnen we heel dicht bij de tijd komen waarin ze zijn geschreven. We kruipen als het ware in de geschiedenis, die we van binnenuit beleven. Zo komen ook de mensen van toen dicht bij ons te staan. ■